

Viron kielen etymologinen suurteos

JULIUS MÄGISTE *Estnisches etymologisches Wörterbuch I–XII*. Finnisch-ugrische Gesellschaft, Helsinki 1982–83. 76 s. (johdanto) + 4 106 s.

Fennougristiikan historian suurimpia yhden miehen töitä on Julius Mägisten (19. 12. 1900 — 11. 3. 1978) viron kielen etymologinen sanakirja, jonka keskeneräiseksi jääneen käsikirjoituksen Suomalais-ugrilainen Seura julkaisi offsetpainatteenä ennakkotilaaajille runsaan sadan kappaleen painoksena. Ensimmäisen osan alussa Alo Raun on lyhyesti selostanut käsikirjoituksen syntyvaiheita ja omaa osuuttaan sen loppuvalmistelussa. Hän on ollut teoksen »Eesti keele etümoloogiline teatmik» (1982) julkaisijana ja Mägisten lankona hyvin sopiva mies saatamaan edes nykyiselle sanakirjan käsikirjoituksen, joka tekijän kuollessa jäi keskeneräiseksi ja osin vaikeaselkoiseksi. Suomessa käsikirjoitusta ovat viimeistelleet varsinkin Satu Tanner, Anneli Peräniitty ja Marita Cronstedt. Eri syistä ehti loppuosa painoon aikaisemmin kuin alku. Johdannossa on myös Alo Raunin laatima lyhenneluettelo ja Pertti Virtarannan valaiseva muistokirjoitus Julius Mägistestä. Sanakirjan käyttökelpoisuutta varsinkin suomalaisen lukijan kannalta lisää huomattavasti Satu Tannerin koostama, n. 4 600 sanaa käsittävä suomenkielisten sanojen hakemisto.

Vaikka Mägisten teos on laaja, sitäkin koskee se etymologisten sanakirjojen paradoksi, että suurelle joukolle sanoja tekijällä ei ole esitettävänä mitään varsinaista alkuperän selitystä. Tältäkään osin sanakirja ei tosin ole merkityksetön: sellaisten sanojen luettelo ja niiden sukukielisten vastineiden osoittaminen tarjoavat semmoisenaan lukijoille selviä tutkimuskohteita. Ilman alkuperän selitystä jäävät mm. vir. *himu* 'himo', *hoidma* 'hoitaa', *hong* (murt.) 'honka', *hõõl* 'huoli', *hoop* 'isku', *huiskama* 'huiskuttaa', *hukka* 'pe-

rikato', *hulkuma* 'kuljeksia', *hurtsik* 'hökelä', *huugama* 'humista', *hõõlas* 'rivi, kerros', *häbi* 'häpeä', *häirima* 'häiritä', *hävima* 'hävitä', *ilves* 'ilves', *itkema* 'itkeä', *janu* 'jano', *jooksma* 'juosta', *järsk* 'jyrkkä', *kagu* 'kaakko'. Näissä on monia deskriptiivisiä sanoja; niiden määrä teoksessa yleensäkin on huomattava. Joillekin sanoille taas on jo annettu selitys sanakirjan tekstin kirjoittamisen jälkeen, mm. sanalle *hool* (Jorma Koivulehdon mukaan ieur. laina).

Moniin sanoihin Julius Mägiste on liittänyt uusia omia selityksiään. Näistä olkoot esimerkkeinä seuraavat. Tekijä ei oikein hyväksy sitä SKES:n selitystä, että vir. *õu* 'piha' < kas. *hof*, vaan tämä sana saattaisi pikemminkin olla yhteydessä *ovisanaan*. — *Hõllandus* 'kaipaus' voisi olla johdos oletettavasta verbistä **hõlama* 'valittaa, kaivata'; tämä taas voisi olla verbin *halama* (<**halaiða-*) variantti, jolloin *hõla(i)ðus* ~ **halaiðus* olisi muodostettu johdostyyppin *parandus* (← *parandama*) mukaan: sille taas, että *halama* ~ *hõlama* on saattanut merkitä 'valittamista' tjs., voi olla paralleelina *kaebama* 'valittaa' ~ sm. *kaipaus*, ja vähemmän todennäköinen on SKES:n epäröiden esittämä yhdistelmä sm. *halu* ~ vi *hõla(ndus)*, *hõllandus*. Omasta puolestani olen äskettäin oletanut vir. *hala*-vartaloa balttilaisperäiseksi. — Verbi *hålbama* 'eksyä, kadota, hävitä, livahtaa pois' tulisi Mägisten mielestä yhdistää sm. Lönnr. *ålpia* 'vara villrådig, modlös' -verbiin eikä *hålveta*-sanaan kuten SKES:ssa. — *Hylje*-sanaa käsitellessään Mägiste on asettunut selvästi R. E. Nirvin kannalle: hänen mukaansa se voi olla *hålgama*-verbin johdos, varsinkin kun etäsukukielten vastineet ovat epävarmoja. — Verbit *håppama* 'hypätä' ja *håüdma* 'huutaa' ovat Mägisten mukaan alkuaan deskriptiivisiä.

Useille sanoille Mägiste ei ole taipuvainen hyväksymään niille aiemmin esitettyä balttilaista etymologiaa. Niinpä *angerjas* 'ankerias' voisi hänen mukaansa olla samaa perua kuin *ingerjas* verbistä *ingerdama* = *vingerdama* 'kiemurella, vingertää',

ja myös *ingeri* 'inkeriläinen' saattaisi olla samankaltainen. Sanojen *jutta* 'hihna' ja *jutta* 'juova' yhteen kuulumista Mägiste pitää semanttisesti hyvin epävarmana, ja Lauri Posti onkin v. 1977 osoittanut edellisen balttilaisperäiseksi; voisi kuitenkin kysyä, ovatko merkitykset 'hihna' ja 'juova' niin kaukana toisistaan, että sanoja ei sen vuoksi voisi yhdistää. Kaliman esittämän ja jo SKES:n hylkäämän *aitta*-sanan balttilaisen etymologian tilalle Mägistellä on sellainen kiintoisa selitys, että sanan kehitys olisi voinut olla **ajitta* < **ajeitta* < **ajoitta*, ts. se olisi lokaalisuffiksilla *-(i)tta* muodostettu *ajo*-sanan johdos.

Joskus on pidetty miltei itsestään selvänä, että kunnon etymologi kaihtaa puuttumista kuvaileviin sanoihin. Julius Mägiste taas näyttää suorastaan mieltyneen niihin. Sanaa *hetk* 'hetki' hän vertaa sanoihin *hetkahtaa* ja *hätkähtää*, jopa *hutkan* ja *hökähtää* jne. *Hepo* saattaisi sanakirjan selityksen mukaan olla alkuaan **hepoi* 'iukkuva tamma'; tässä hän lähestyy Veikko Ruoppilan 1947 esittämää selitystä. Mägisten käsittelemissä deskriptiivisanoissa on rohkeahkoja uusia selityksiä (vrt. *hetk*, *hobu*), samanlaisia yhdistelmiä kuin SKES:ssa (*irisema* 'marista', *janglema* 'jankata', *jorisema* 'jorista', *kabin* 'kopina'), uusia yhdistelmiä suomeen (*jusak* ~ sm. *jysähtää*, *jöle* ~ sm. *jolea*, *jölkuma* ~ sm. *jolkuttaa*, *jömisema* ~ sm. *jumista* jne.) ja pelkästään virolaisia sanoja (*kahk* 'melu', *kahm* 'säikähdys').

Julius Mägiste oli tunnettu muoto-opin tutkija, eikä olekaan ihme, että hänen sanakirjassaan on melko runsaasti morfologisia selityksiä. Eri verbijohdoksista hän on usein expressis verbis osoittanut *johdimet*, esim. *kaabatama* 'kaivaa', frekv. *kaabatelema* (jossa faktitiivisuff. *-ta-* tai frekv. *-tele-*): *kaagand* 'lokki', Mägisten mukaan todennäköisesti deskriptiivisana *kaaga* + pejoratiivis-deminutiivinen johdin *-nd* (< *-nti*, ? *-nto*); *kadestama* 'kadehtia' (faktitiivisuffiksi *-sta-* tai ? *-sta-* < *-hta-*); *kaht*, *kahe* 'paha silmä', ehkä < *kahe* + analoginen *ht* sellaisen sanojen mu-

kaan, joissa astevaihtelu *ht* : *t*. Pitkään pohdintaan on antanut aihetta verbityyppi *kaksama* 'katkaista' (alk. etelämurteenen), joka sanakirjassa annetun selityksen mukaan on luultavasti lähtöisin momentaanijohdoksesta *katkaise-* > *kakse-*; tämä taas palautuu tyyppiin *katkama* < **katkaiða-*. Näin syntynyt *kaksema* puolestaan on Mägisten mukaan ollut muiden *kaksa*-johdosten (*kaksatama*, *kaksahtama* jne.) lähtökohtana (*a-* on *-aða-*, *-aiða-* verbien analogiaa); vähemmän todennäköisenä hän pitää sitä selitysmahdollisuutta, että *kaksa*-vartalossa olisi deskriptiivis-ekspressiivinen *s*-aines. Tapani Lehtisen väitöskirjan (1979) perusteella voidaan todeta, että *-aise-* ja *-se-* -johdinten vastaavuus on selvä mutta selitys *-a(i)ða-* > *-aise-* virheellinen; *-se-* ~ *-sa-* -vaihtelun synnyn analogiaselitys taas voi olla huomionarvoinen.

Viron kielen sanaston rakenteen kannalta ovat hyödyllisiä lukuisat käänslainojen selitykset. Niistä käyvät ilmi mm. seuraavanlaiset lainautumiset: vir. (*maa*)-*ilmavaade* 'maailmankatsomus' < saks. *Weltanschauung*; *ilmateade* 'sää tiedotus' < saks. *Wetterbericht*; *iseseisev* 'itsenäinen' < saks. *selbstständig* tai ven. *sapostojatelnyj*; *eesistuja* 'esimies' < saks. *Vorsitzender*, vrt. myös ven. *predsedatel'*; *jöhebu* 'virtahepo' < saks. *Flusspferd* (käänslaina on myös sm. *virtahepo*); *jöulupu* < saks. *Weihnachtsbaum*; *eeskujulik* 'esikuvallinen' < saks. *vorbildlich*; *läbi kukkuma* 'reputtaa' < saks. *durchfallen* jne.

Julius Mägisten sanakirja on lähes uskomaton suoritus yhden miehen työksi. Jo sen hakusanojen laskeminenkin on työstä. Ensimmäisessä osassa niitä on n. 1 600, toisessa n. 1 700 ja esimerkiksi kuudennessa n. 1 900. Varsinaisia sana-artikkeleita on kuitenkin vain noin puolet. Voi arvioida, että sanakirjassa on n. 20 000 hakusanaa ja niistä n. 10 000 selittäviä sana-artikkeleita.

Artikkelit on rakennettu siten, että aluksi annetaan tiedot sanasta ja sen johdoksista erityisesti Wiedemannin suureen

saksalais-virolaiseen sanakirjaan ja myös neuvostovirolaisiin Õigekeelsussõnaraamat (1960, 1976) ja Võõrsõnade leksikon (1961) -sanakirjoihin tukeutuen. Suku-kielten vastineita esitellään laajasti, suomen kielen osalta yleensä myös Lönnrotin sanakirjan tiedot huomioon ottaen. Etymologisessa jaksossa selostetaan Suomen kielen etymologisen sanakirjan esittämät tiedot ja usein myös kirjoittajan oma kanta, viitteenä »u. E.» (= unseres Erachtens 'meidän mielestämme'). Lisäksi voi olla viittauksia eri lähteisiin, joiden kokonaismäärää on vaikea arvioida. Joka tapauksessa tekijä on ottanut tarkoin huomioon aiheesta kirjoitetun kirjallisuuden. Suomen kielen etymologinen sanakirja on ollut hänen nähtävänään tietyissä vaiheissa jo korjausveoksina; sen 6. osaan viitattaessa häneltä puuttui siksi sivunumeroita. Valitettavasti hän ei voinut täysin hyödyntää maanmiehensä Andrus Saaresten suurteosta »Eesti keele mõisteline sõnaraamat», kun sen rekisteriosa ei ollut vielä ilmestynyt. On ymmärrettävää, että monien sanojen osalta tutkimus on edennyt Mägisten jälkeen uusille urille. Usein hän mainitsee pelkästään kirjoittajan tai teoksen, kun oli aikonut myöhemmin täydentää viitteitä. Vaillinaisia viitteitä on jälkeenjääneessä käsikirjoituksessa ollut paljon enemmänkin; prof. Alo Raun on tehnyt suuren työn aukkojen täyttämiseksi. Usein viite on puutteellinen juuri Mägisten omia tutkimuksia tarkoittaessaan.

Mägisten teos ei ole vain kunkin hakusanan alkuperän selvittelyä, vaan se antaa havainnollisen kuvan myös käsiteltyjen sanojen muoto-opillisesta produktiiviuudesta ja johtosuhteista. Voidaan tietysti esittää erilaisia käsityksiä siitä, kuinka välttämätöntä eri johdosten tai kyseisen sanan sisältävien yhdyssanojen esittely on etymologisessa sanakirjassa. Ainakin semanttisen puolen arvioinnissa tällainen menettely on hyvinkin tarpeellista. Juuri tässä teoksessa runsas muoto-opillinen aines on odotuksenmukaistakin; morfologiahän oli Mägisten ominta alaa. Toisaalta kuitenkin juuri sana-artikkelien

paisuminen oli thesaurukselle viimeistelyn kannalta vahingoksi.

Julius Mägisten sanakirjaa arvioitaessa on aina muistettava, että se on viimeistelemätön käsikirjoitus. Mägiste kirjoitti kaiken käsin, ja tuloksena oli käsialaltaan niin persoonallista ja monin lisäyksin täydennettyä tekstiä, että siihen on puhtaaksi kirjoitettaessa jäänyt melkoisesti virheitä. Tekijä itse ei ehtinyt enää tätä versiota tarkistaa. Tämöisenäänkin sanakirjalla on pysyvä käyttöarvo. Se tarjoaa lukemattomia virikkeitä tutkimukselle ja antaa ainutlaatuisen kokonaiskuvan viron kielen sanaston alkupe-
räästä. Siinä ei rajoituta vain kielen vanhaan sanastoon vaan käsitellään myös nuorempia kerrostumia, varsinkin lainasanoja. Esimerkkeinä olkoot *bankur* 'pankkiiri', *barakk* 'parakki', *bass* 'basso', *betoon* 'betoni', *detail* 'yksityiskohta', *diamant* 'timantti', *drahm* 'drakma', *fennism* 'fennismi', *füüsika* 'fysiikka', *krahv* 'kreivi', *kriket* 'kriketti', *kristall* 'kristalli', *preenner* 'keitin', *prints* 'prinssi', *trahv* 'rangaistus', *trapets* 'trapetsi' ja *tsaar* 'tsaari'.

Ei tiedetä niitä periaatteita, joiden mukaan Mägiste on käsiteltävät hakusanat valinnut. Näyttää siltä, että teosta ei voi pitää pelkästään nykyisen kirjaviron etymologisena sanakirjana. Jos katsoo summittain vaikkapa *t*-alkuisia sanoja, niin huomaa pian, että tarkasteltavaksi on valittu koko joukko suhteellisen harvinaisia sanoja ja murre sanoja. Tekijä näkyy seurailleen erityisesti Wiedemannin sanakirjaa. Tähän näytteeksi valittavassa kohdassa on mm. seuraavanlaisia sanoja: *terpus* 'tärpätti' (vrt. *tärpentin*), *terv* 'Schwefel' ('tärpätti' t. 'tulikivi'; Wiedemannillekin hieman epäselvä murre sana), *tessatiin* 'desjatiina (vanha venäläinen pinta-alamitta)', *tibima* 'sipsutella, hipsutella', *tidisema* 'kaikua hiljaa (askelet ym.)', *tiha* 'tänne' (Wied.), *tihin* (Wied., sanan *tuhin* mm. 'kohina' paralleelisana), *tihkama* 'rohjeta', *tihnas* 'tiheä' (murt.; vrt. *tihe*), *tiht* 'kerros' (vrt. *kiht*), *tihtima* (Wied.) 'tihentää', *tihu* = *kihu* 'vähäpä-

töinen seikka: tihkusade', *tihv* 'laudan-kappale', *tiidu* 'piip', reduplikatiivinen interjektio (Wied.), *tiig* 'kurpitsa' (murt., vanhentunut, Wiedemann Hupelin mukaan; vrt. *kõrvits*), *tiigutama* 'liikuttaa' (Wied., murt.), *tiilutama* 'piipittää, kurnuttaa', *tiis* (Wied., murt. ja lastenkielinen) 'kissa' (vrt. *kass*) jne. Kuitenkin myös vanha sanasto on hyvin edusteilla, ja juuri sen piiristä ovat laajimmat sana-artikkelit. Useat niistä ovat monen sivun mittaisia.

Julius Mägistellä oli äidinkiелensä etymologisen perusteoksen tekemiseen poikkeukselliset edellytykset. Hän oli tieteellisessä tuotannossa usein selviteltyt sanojen alkuperää, koonnut erittäin laajat vanhan kirjaviron, nykyviron kirjakielen, vanhan kirjaviron, mordvan, marin, Vermlannin suomen, vepsän, liivin ja vatjankin kokoelmat; myös hänen pääosin hävinneiden eteläviron kokoelmiensa tiedetään olleen erinomaiset. Viron ja sen sukukiелten sanalippuja on Mägistien tieteellisessä jäämistössä arviolta yli puoli miljoonaa ja erilaisia tekstejä tuhansia sivuja. Kun hänellä vielä oli hyvä etymologinen vaisto ja hän oli poikkeuksellisen ahkera ja työtarmoinen, saattaa suurenmoisen lopputuloksen jotenkin ymmärtää. Kysymyksessä on teos, joka voisi hyvinkin olla kokonainen elämäntyö mutta jota sen tekijä valmisteli aktiivisesti vain kymmenkunta vuotta.

SEPPO SUHONEN